NUTQIY AKT TUSHUNCHASI VA UNING PRAGMATIK TADQIQOTLARDAGI O'RNI

Omonboyeva Xusnoraxon Ibrohimjon qizi
Andijon davlat universiteti Filologiya fakulteti 1-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Azamjonova Xurshidaxon Nozimjon qizi
Andijon davlat universiteti Xorijiy tillar kafedrasi katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada nutqiy akt tushunchasining pragmalingvistik mohiyati, uning shakllanishi va zamonaviy tilshunoslikdagi nazariy ahamiyati yoritiladi. J. L. Austin va J. R. Searle qarashlari asosida lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar hamda nutqiy aktlarning asosiy turlari tavsiflanadi. Bevosita va bilvosita nutqiy aktlar, kommunikativ niyat, kontekst va illokutiv kuch o'rtasidagi munosabat tahlil qilinadi. Uzr so'rash va minnatdorchilik bildirish ekspressiv nutqiy aktlar sifatida talqin etilib, ularning madaniyatlararo muloqotdagi o'rni asoslanadi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, pragmatika, lokutiv akt, illokutiv akt, perlokutiv akt, ekspressiv nutqiy akt, kommunikativ niyat, madaniyatlararo muloqot, uzr so'rash, minnatdorchilik bildirish.

Til insonlar o'rtasidagi axborot almashinuvi vositasi bo'lish bilan bir qatorda, muayyan kommunikativ maqsadlarni amalga oshirish, ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish hamda suhbatdoshga muayyan ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat ularning grammatik va semantik xususiyatlari asosida o'rganish yetarli emas. Nutq jarayonida til birliklarining kim tomonidan, kimga, qanday vaziyatda, qanday maqsadda va qanday kommunikativ natijani ko'zlab qo'llanishini ham hisobga olish zarur. Ushbu masalalarni o'rganishda pragmatika va uning markaziy tushunchalaridan biri bo'lgan nutqiy akt nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Pragmatika til birliklarining muayyan kommunikativ vaziyatdagi qo'llanish xususiyatlarini, so'zlovchining kommunikativ niyati hamda tinglovchining nutqni talqin qilish jarayonini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi hisoblanadi. S. Levinson pragmatikaning asosiy tadqiqot yo'nalishlari qatoriga deyksis, presuppozitsiya, implikatura, nutqiy aktlar va kommunikativ tuzilmani kiritadi [1]. Demak, nutqiy akt pragmatikaning asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, so'zlovchining til vositasida ma'lum bir harakatni amalga oshirishini ifodalaydi.

"Nutqiy akt" tushunchasining nazariy asoslari XX asrning ikkinchi yarmida ingliz faylasufi J. L. Austin tomonidan ishlab chiqilgan. Olim o'zining "How to Do Things with Words" asarida til vositasida insonlar faqat ma'lumot yetkazibgina qolmay, balki turli harakatlarni ham bajarishini asoslab berdi [2]. Masalan, shaxs "Men sizdan uzr so'rayman" deganda faqat ma'lum bir voqea haqida axborot bermaydi, balki ayni paytda uzr so'rash harakatini amalga oshiradi. Xuddi shuningdek, "Sizga katta rahmat" ifodasi so'zlovchining biror hodisaga nisbatan munosabatini bildirish bilan birga minnatdorchilik nutqiy aktini ham yuzaga chiqaradi.

Austin nazariyasining muhim jihati shundan iboratki, u til orqali bajariladigan harakatlarni uch asosiy darajaga ajratadi: lokutiv, illokutiv va perlokutiv akt [2]. Lokutiv akt muayyan grammatik va semantik tuzilishga ega bo'lgan gapni talaffuz qilish, ya'ni mazmunli nutq hosil qilish bilan bog'liq. Bunda so'zlovchi ma'lum fonetik, leksik va grammatik vositalardan foydalanadi. Masalan, "Derazani yoping" jumlasi lokutiv jihatdan buyruq shaklidagi grammatik tuzilmani tashkil etadi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Illokutiv akt esa mazkur jumlani aytish orqali bajarilayotgan kommunikativ harakatni anglatadi. Yuqoridagi "Derazani yoping" jumlasida so'zlovchi tinglovchidan muayyan harakatni bajarishni talab qilmoqda. Shu sababli uning illokutiv kuchi buyruq yoki iltimos sifatida namoyon bo'ladi. "Kechirasiz, men kech qoldim" jumlasining illokutiv maqsadi uzr so'rash, "Yordamingiz uchun rahmat" jumlasining illokutiv maqsadi esa minnatdorchilik bildirishdir.

Perlokutiv akt nutq natijasida tinglovchida yuzaga keladigan ta'sir yoki o'zgarishni ifodalaydi. Masalan, uzr so'rash natijasida tinglovchining ranjishi kamayishi, u so'zlovchini kechirishi yoki ular o'rtasidagi munosabat qayta tiklanishi mumkin. Shuningdek, minnatdorchilik ifodasi tinglovchida ijobiy emotsional holat, o'z harakatining qadrlanganini his qilish yoki suhbatdoshga nisbatan ijobiy munosabat paydo bo'lishiga olib keladi. Shunday qilib, nutqiy aktni to'laqonli tushunish uchun nafaqat gapning lug'aviy ma'nosini, balki so'zlovchining kommunikativ niyati va uning tinglovchiga ko'rsatadigan ta'sirini ham hisobga olish lozim.

J. L. Austin tomonidan asos solingan nutqiy akt nazariyasi keyinchalik amerikalik faylasuf J. R. Searle tomonidan rivojlantirildi. Searle fikricha, tilda muloqot qilish muayyan qoidalarga asoslangan xatti-harakat hisoblanadi, ya'ni inson gapirayotganda bir vaqtning o'zida muayyan nutqiy harakatni ham amalga oshiradi [3]. Olim nutqiy aktlarning bajarilishi tasodifiy emasligini, ular ma'lum semantik va pragmatik qoidalarga asoslanishini ta'kidlaydi. Shu sababli bir xil grammatik shakl turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha illokutiv vazifani bajarishi mumkin.

Masalan, "Bu yer juda sovuq ekan" jumlasi kontekstdan tashqarida oddiy darak gap sifatida qabul qilinadi. Biroq xona ichida ochiq deraza yonida aytilganda, u suhbatdoshga derazani yopishni bilvosita so'rash vazifasini bajarishi mumkin. Demak, nutqiy aktning mazmunini aniqlashda jumlaning grammatik shakli bilan bir qatorda kommunikativ vaziyat, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabat, ularning umumiy bilimlari hamda so'zlovchining maqsadi muhim o'rin tutadi.

Searle illokutiv nutqiy aktlarni kommunikativ maqsadi, so'z va voqelik o'rtasidagi munosabat hamda so'zlovchining psixologik holatiga ko'ra besh asosiy guruhga ajratadi: assertivlar yoki reprezentativlar, direktivlar, komissivlar, ekspressivlar va deklarativlar [4]. Mazkur tasnif nutqiy aktlarni pragmatik tahlil qilishda keng qo'llaniladigan nazariy asoslardan biridir.

Assertiv nutqiy aktlarda so'zlovchi muayyan holat yoki hodisaning haqqoniyligiga nisbatan o'z pozitsiyasini bildiradi. Tasdiqlash, xabar berish, tavsiflash, tushuntirish, xulosa qilish kabi nutqiy harakatlar ushbu guruhga kiradi. Masalan, "Bugun havo issiq" yoki "Tadqiqot natijalari mazkur farazni tasdiqlaydi" kabi jumlalarda so'zlovchi muayyan holatni haqiqat sifatida taqdim etadi.

Direktiv nutqiy aktlarda so'zlovchi tinglovchini ma'lum bir harakatni bajarishga undaydi. Iltimos, buyruq, maslahat, taklif, tavsiya va talab direktiv aktlar tarkibiga kiradi. "Iltimos, eshikni yoping", "Ushbu maqolani o'qib chiqing" kabi jumlalar bunga misol bo'la oladi. Bunday aktlarda kommunikativ maqsad tinglovchining kelgusidagi xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatishdan iborat.

Komissiv nutqiy aktlar so'zlovchining kelajakda ma'lum bir harakatni bajarish majburiyatini o'z zimmasiga olishini anglatadi. Va'da berish, kafolatlash, qasam ichish yoki zimmasiga majburiyat olish ushbu turga mansubdir. Masalan, "Men ertaga bu ishni yakunlayman" jumlasi muayyan vaziyatda va'da yoki majburiyat mazmunini ifodalashi mumkin.

Deklarativ nutqiy aktlarning asosiy xususiyati shundaki, ular muayyan institutsional sharoitda aytilishi natijasida mavjud ijtimoiy holatni o'zgartiradi. Masalan, vakolatli shaxsning "Majlisni ochiq deb e'lon qilaman" yoki "Siz ushbu lavozimga tayinlandingiz" kabi ifodalari aytilishining o'zi muayyan ijtimoiy-huquqiy holatni yuzaga keltiradi. Bunday nutqiy aktlarning muvaffaqiyatli amalga oshishi so'zlovchining tegishli vakolatga ega bo'lishiga bog'liq.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shunday qilib, nutqiy akt insonning til vositasida amalga oshiradigan maqsadli kommunikativ harakati bo'lib, uning mohiyatini aniqlashda lingvistik shakl, kontekst, kommunikativ niyat va ijtimoiy-madaniy omillar o'zaro bog'liq holda tahlil qilinishi lozim. J. L. Austin tomonidan ilgari surilgan lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar haqidagi qarashlar hamda J. R. Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar tasnifi zamonaviy pragmatik tadqiqotlarning muhim nazariy poydevorini tashkil etadi. Mazkur nazariy yondashuv uzr so'rash va minnatdorchilik bildirish kabi ekspressiv nutqiy aktlarning nafaqat lingvistik shaklini, balki ularning kommunikativ vazifasi, ijtimoiy mazmuni hamda milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Shu sababli nutqiy akt nazariyasi ingliz va o'zbek madaniyatlarida uzr so'rash va minnatdorchilik bildirish strategiyalarini keyingi qiyosiy-pragmatik tahlil qilish uchun asosiy nazariy manba sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
2. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
3. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
4. Searle J. R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. – 1976. – Vol. 5, No. 1. – P. 1–23.
5. Searle J. R. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
6. Sadock J. M. Speech Act Distinctions in Grammar // Newmeyer F. J. (ed.). Linguistics: The Cambridge Survey. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – P. 183–197.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.